

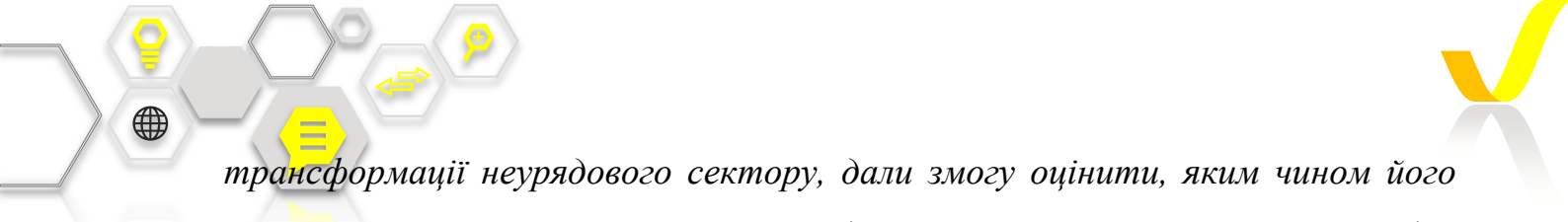
Еволюція становлення, трансформації та розвитку неурядового сектору

Смолич Дарія Валеріївна

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Луцького національного технічного університету, 43000, м. Луцьк, вул. Львівська 75, Україна ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6444-9486>

Прийнято: 17.08.2024 | Опубліковано: 29.08.2024

***Анотація.** Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу умов, факторів та причинно-наслідкових зв'язків становлення неурядового сектору, розуміння його ролі та вектору майбутнього розвитку, зважаючи на збільшення кількості неурядових організацій (НУО), як на міжнародному так і на локальному рівні та їх активну діяльність у просуванні суспільних змін. Дослідження історичного процесу розвитку даного сектору допоможе визначити найкращі практики та підходи до політики діяльності та управління сучасними НУО, зрозуміти, як еволюційні зміни та виклики впливають на роботу, стійкість та позицію НУО в суспільстві з метою формування майбутніх ефективніших моделей управління. **Метою** дослідження є аналіз еволюції становлення неурядового сектору, визначення ключових чинників змін у секторі та оцінка ролі НУО у вирішенні глобальних викликів в контексті їх зростаючого впливу. **Методами** дослідження послуговували: системний підхід, метод аналізу, порівняння та узагальнення. Інформацію для дослідження використано з вітчизняних та іноземних наукових фахових публікацій, монографій та офіційних джерел окремих організацій. **Результати дослідження** продемонстрували ключові фактори*

трансформації неурядового сектору, дали змогу оцінити, яким чином його еволюція вплинула на суспільство, державну політику та міжнародні відносини, а також з'ясувати як змінювались відносини між НУО та іншими секторами, такими як уряд, приватний економічний сектор. Отримані висновки підкреслюють важливість аналізу та оцінки функціонування неурядового сектору крізь призму його історичного розвитку від появи поняття «громадянське суспільство» до становлення його інституцій, які є незалежними від держави і в своїй діяльності керуються некомерційними цілями направленими на економічний, екологічний та соціальний розвиток. Саме тому, дослідження еволюції становлення неурядового сектору є підґрунтям для побудови сучасної політики його ефективного функціонування.

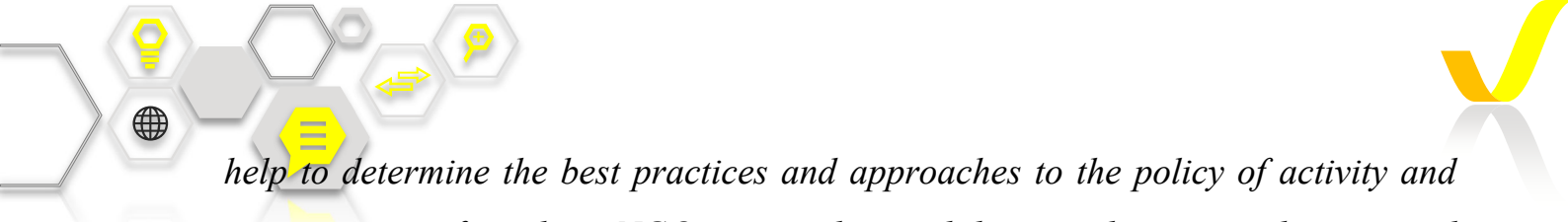
Ключові слова: *неурядовий сектор, третій сектор, неурядові організації, некомерційні організації, громадянське суспільство, організації громадянського суспільства.*

The evolution of formation, transformation and development of the non-governmental sector

Dariia Smolych

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management of the Lutsk National Technical University, 43000, Lutsk, str. Lvivska 75, Ukraine ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6444-9486>

Abstract. *The relevance of the study is due to the need to analyze the conditions, factors and cause-and-effect relationships of the formation of the non-governmental sector, to understand its role and vector of future development, taking into account the increase in the number of non-governmental organizations (NGOs), both at the international and local levels, and their active activity in the promotion of social change. The study of the historical development process of this sector will*

*help to determine the best practices and approaches to the policy of activity and management of modern NGOs, to understand how evolutionary changes and challenges affect the work, sustainability and position of NGOs in society with the aim of forming future more effective management models. **Purpose** of the study is to analyze the evolution of the formation of the non-governmental sector, identify the key factors of changes in the sector and assess the role of NGOs in solving global challenges in the context of their growing influence. The following research **methods** were used: systematic approach, method of analysis, comparison and generalization. Information for the research was used from domestic and foreign scientific publications, monographs and official sources of individual organizations. **Results** of the study demonstrated the key factors of the transformation of the non-governmental sector, made it possible to assess how its evolution affected society, state policy and international relations, as well as to find out how the relationship between NGOs and other sectors, such as the government, the private economic sector, was changing. **Conclusions** emphasize the importance of analyzing and evaluating the functioning of the non-governmental sector through the prism of its historical development from the emergence of the concept of «civil society» to the formation of its institutions, which are independent of the state and are guided in their activities by non-commercial goals aimed at economic, ecological and social development. That is why the study of the evolution of the formation of the non-governmental sector is the basis for building a modern policy for its effective functioning.*

Keywords: *non-governmental sector, third sector, non-governmental organizations, non-profit organizations, civil society, civil society organizations.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Поява організованого громадянського суспільства та неурядових організацій (НУО) як організаційних проявів більш широких соціальних рухів зумовила зміну глобального політико-економічного ландшафту. Друга половина 20-го

століття ознаменувалася поширенням неурядових організацій у глобальному масштабі, на що значно вплинув прогрес у сфері комунікацій, транспорту та механізмів фінансування. НУО стали опорами суспільного розвитку, виступаючи каталізаторами позитивних змін у вирішенні нагальних соціальних проблем.

Протягом всього еволюційного процесу становлення неурядовий сектор розширювався та диверсифікувався, перетворившись з невеликих локальних благодійних організацій у глобальну мережу організацій, які можуть ефективно впливати на політику та стимулювати соціальні зміни. Проте варто зазначити, що зовнішні фактори та внутрішні процеси, які сприяли трансформації сектора, залишаються недостатньо дослідженими, що в свою чергу перешкоджає чіткому розумінню того, як НУО змогли адаптуватися до мінливих соціальних, економічних і політичних ландшафтів, а також яким чином вони можуть нарощувати свою ефективність та збільшувати власний потенціал в майбутньому.

Неурядові організації почали з'являтися через неспроможність державного та економічного сектору справлятися з поточними та новими проблемами суспільного характеру. НУО опинились в авангарді стимулювання соціальних змін і адвокації політичних реформ. Використовуючи свій колективний, впливовий голос, вони впливають на державні процеси, що зумовлює позитивні зміни в суспільстві і, що важливо, продовжують нарощувати вплив дотепер. Саме тому, важливо досліджувати усі етапи становлення, трансформації та розвитку таких організацій, з метою оцінки та аналізу допущених помилок, а також факторів успіху, щоб в майбутньому нарощувати їхній потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку 1980-х років розпочалося активне дослідження неурядового сектору, що відображає його зростаюче значення в глобальному розвитку. Перед різними авторами повстало безліч нерозкритих питань, зокрема щодо їхньої ролі для суспільства та держави в цілому, напрямів діяльності, інституційної та організаційної

спроможності тощо. Основоположники в галузі досліджень некомерційного сектору, професор Лестер Саламон і професор соціології Гельмут Анхаєр одними з перших почали проводити масштабні наукові дослідження неурядового сектору [6, 9]. У своїй спільній праці вони виділили п'ять загальноприйнятих ознак некомерційних організацій, які широко характеризують даний термін та використовуються для їх ідентифікації. Роберт Патнем у своїх дослідженнях наголошував, що організації третього сектору є ключовим елементом в екосистемах громадянського суспільства. Девід Льюїс досліджуючи громадянське суспільство та неурядові організації комплексно описав особливості менеджменту останніх [7,8]. Дослідниця Інгер Уллеберг розглянула вплив НУО у розвитку потенціалу, зокрема аспект освіти [14]. Анна Вакіл у своїй статті відмітила проблематику можливого взаємозамінного використання трьох основних термінів, що позначають організації третього сектору, а саме: неурядових організацій, приватних добровільних організацій і некомерційних організацій [10]. Актуальні питання, щодо становлення та діяльності неурядових організацій піднімали у своїх працях і вітчизняні науковці, зокрема О. Чувардинський досліджував в цілому поняття «громадянське суспільство» та його філософську еволюцію [4], О. Кондратенко здійснив ретроспективний аналіз взаємовідносин неурядових організацій України з владою [15]; О. Новакова [16] розглянула роль та механізми залучення міжнародних неурядових організацій до формування стратегій сталого розвитку; О. Шуміло, Н. Кравчук досліджували роль неурядових організацій в контексті становлення правозахисного руху [17] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Оскільки НУО стають дедалі популярнішими, важливо розуміти роль, яку вони відіграють у суспільстві, і вплив, який вони мають на глобальному та локальному рівнях. Незважаючи на досить значний обсяг наукових напрацювань вітчизняних та іноземних науковців в обраній проблематиці, відкритим залишається питання дослідження ролі неурядових організацій в

економічному розвитку держави, оскільки в більшості наукових досліджень розгляд діяльності неурядових організацій не носить економічний характер, а є предметом розгляду інших галузей наук, зокрема правового та соціального циклу, а саме міжнародне право, соціологія, політологія. Доцільним нині є аспект розгляду неурядових організацій як модератора взаємодії між бізнесом та владою, з метою налагодження комунікації, що позитивно впливає на економічний розвиток країни. Авторитетність впливу неурядового сектору на економічну політику держави підтверджується практиками їх ефективної участі у заходах, які спрямовані на лібералізацію підприємницької діяльності, крім того нині це є зростаючий сектор у якому працює велика кількість населення, тому такі дослідження є актуальні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає в аналізі еволюції становлення неурядового сектору, визначенні ключових чинників змін у ньому та оцінці поточної і майбутньої ролі неурядових організацій у подоланні глобальних викликів.

Основними завданнями статті є:

1. Дослідження історичних передумов становлення неурядового сектору.
2. Аналіз ключових чинників трансформації неурядового сектору.
3. Оцінка ролі та впливу неурядових організацій на різні аспекти суспільного життя, державну політику та міжнародні відносини.
4. Визначення поточних викликів та можливостей неурядового сектору в контексті розширення спроможностей впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початкова ідея громадянського суспільства, як еквівалентного за значенням політичному суспільству, простежується від античності до епохи просвітництва.

Перше використання терміну «громадянське суспільство» приписують давньогрецькому мислителю Арістотелю, хоча його значення було дещо спотворено в перекладі з грецької на латинську, а потім на англійську. Так, Арістотелем був використаний грецький вислів «*koinonia politike*». Іменник

«*koīnōnīa*» був перекладений Лідделлом і Скоттом як «спільність, асоціація, партнерство». Загальноприйнятий переклад латиною був «*associetas*» або «*communitas*». В такий спосіб слово почало набувати нових значень, дещо наближаючись до того, що ми сьогодні маємо на увазі під суспільством або спільнотою. Прикметник «*politike*» є похідним від слова поліс, що означає місто як політичну спільноту. Спочатку поліс стосувався лише цитаделі в центрі грецького міста, але з часом так розуміти жителів міста та його околиць як єдиної організованої політичної одиниці, їхнє спільне життя та його покращення. У латинському перекладі термін «*politike*» перетворилося на «*civilis*», прикметник, що стосується членів міста, звідси пішло слово громадянин. Таким чином, термін «*koīnōnīa politike*» було перекладено авторами латини як «*associetas civilis*», що означає громадянське суспільство [1, с. 7-8].

Для Аристотеля всі асоціації були цілеспрямованими – вони існували тому, що їхні члени мали спільні цілі. Хоча існувало багато видів асоціацій, політична асоціація була найвищою формою, яка охоплювала та переважала над усіма іншими, оскільки політичні цілі були найвищими [1, с. 9].

Римський мислитель Марк Туллій Цицерон вжив термін громадянське суспільство в I столітті до н.е. описуючи суспільство, члени якого жили разом як громадяни, дотримувались цивільних законів і вели цивілізований спосіб життя. Таким чином, це позбавило варварських спільнот можливості ідентифікувати себе як громадянське суспільство [2].

Пізніше поняття «громадянське суспільство» зазнало суттєвої трансформації різними європейськими мислителями протягом XVII та XVIII століть, у результаті чого громадянське суспільство набуло досить різних конотацій.

Англійський філософ доби просвітництва (XVII-XVIII ст.) Томас Гоббс вважав, що лише нероздільна суверенна влада може створити громадянське суспільство, яка забезпечить дотримання стандартів поведінки та дозволить громадянам вільно займатися своєю діяльністю. Проте Гоббс зазначав, що

економічна діяльність, наука, мистецтво та література вимагають приватності та автономії, у які держава не має втручатися, якщо тільки це не загрожує громадянському порядку [3, с. 19].

Англійський філософ Джон Локк погоджувався з тим, що саме політична влада організувала цивілізацію, проте пріоритет він надавав приватним інтересам (спираючись на власну ідею природного права людини на власність, незалежно від держави). Влада покликана захистити та структурувати економічну діяльність зацікавлених членів громадянського суспільства. А головним завданням громадянського суспільства є захист особистих прав, свобод та власності від державного втручання. Резидентом громадянського суспільства за Локком є перш за все людина, а держава існує для того, щоб захищати права на придбання та накопичення (які вже існували і яким бракувало лише ефективного механізму забезпечення) – тобто завдання влади захищати та структурувати економічну діяльність зацікавлених членів громадянського суспільства [3, с. 20].

Політична філософія кінця XVIII та початку XIX століття розглядала громадянське суспільство як протиставлення державі та як проміжну установу між державою та суспільством. Розрив синонімії громадянського суспільства та держави був більше результатом британської та американської думки кінця XVIII століття. Мислителі того часу зробили історичний внесок у забезпечення більш прийняттого розуміння громадянського суспільства та визначення чіткіших відмінностей між громадянським суспільством та політичною державою.

Адам Сміт вважав, що громадянське суспільство необхідно розглядати як єдине впорядковане утворення, якому повинна служити держава. Таким чином, Сміт описав роль держави з точки зору її обов'язків перед суспільством. Для Сміта держава є не втіленням і не господарем суспільства, а його слугою. Хоча Сміт поділяв думку Локка про те, що саме економічна діяльність, а не політична, є справжнім клеєм громадянського суспільства, він

вважав, що для організації та захисту громадянського суспільства більше не потрібен ретельний нагляд з боку держави [1, с. 21].

Громадянське суспільство на думку І. Канта спирається на керовану законом основу примусу та покори [4, с. 71]. На думку Г. Гегеля, громадянське суспільство перебуває не під контролем держави, а поруч з нею. Громадяни своєю працею можуть задовольняти не лише індивідуальні потреби, а і потреби інших [3, с. 22].

Приймаючи гегелівську ідею громадянського суспільства як асоціації приватних осіб, що переслідують приватні інтереси, К. Маркс ототожнював її з буржуазним суспільством, заснованим на класових інтересах для якого притаманні суспільні та економічні суперечності [4, с. 71-72]. К. Маркс зазначав, що громадянське суспільство може розвиватися тільки разом з буржуазією, і визначав, що це поняття включає всю взаємодію матеріальних відносин між індивідами на певному етапі розвитку продуктивних сил. Він тлумачив основу капіталістичної моделі панування, як таку, що підкоряється і керується державою, таким чином держава стає інститутом правлячого класу в громадянському суспільстві. Отже, громадянське суспільство є структурною основою, а держава – надбудовою, яка забезпечує капіталістичне панування за допомогою влади [5, с. 89-90].

Теоретики ліберальної школи, такі як Дж. С. Мілль і Алексіс де Токвіль, виступали проти державного втручання, яке вважалося паралізуючим для незалежного функціонування громадянського суспільства. Вони застерігали від зловживання державною владою як узурпації свободи громадян і виступали за принципи демократії та участі громадянського суспільства [3].

Однак незважаючи на активні дискусії щодо поняття «громадянське суспільство» його еволюцію, ще до 1980-х років домінував «двосекторний світогляд» індустріального суспільства, тобто модель ринку проти держави, про що зазначав у своїй праці про неурядові організації Гельмут К. Анхайер.

Проте погляди на організації громадянського суспільства кінця ХІХ – середини ХХ ст. знову зазнали трансформації. Громадянське суспільство

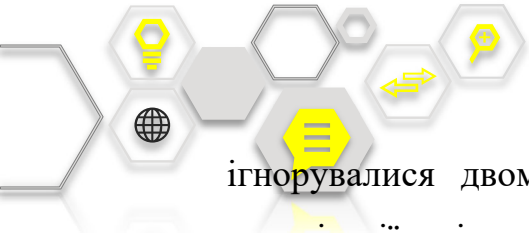

почали розглядати як простір добровільних асоціацій і діяльності, який існує відносно відокремлено від держави та ринку.

Так, Французький соціолог Еміль Дюркгейм, припустив, що добровільні асоціації служать «соціальним клеєм» у суспільствах з високим ступенем професійної спеціалізації, економічної конкуренції та соціального розшарування. Німецький соціолог Макс Вебер зосереджувався на організаційному розвитку та бачив добровільну організацію як нестабільну, але дуже динамічну та адаптовану форму, яка намагається збалансувати «ціннісну раціональність». Соціолог Льюїс Козер зазначав, що членство в асоціаціях зменшує розбіжності, соціальні конфлікти та класовий розкол [6, с. 13]. Проте, варто зазначити, що в даний період ще не велися дослідження некомерційного сектору. Організаційні дослідження були зосереджені на підприємствах або державних установах. Бізнес-школи та школи державної політики рідко досліджували некомерційні організації.

Активні дискусії, щодо концепції громадянського суспільства відбувалися паралельно з іншою концептуальною дискусією в рамках організаційних досліджень і державної політики – концепцією «третього сектору». На сьогодні, досить важко визначити точний момент походження терміну «третій сектор», проте робота ізраїльсько-американського соціолога Амітая Етціоні у 1973 році має один із значних впливів на його обґрунтування. Цей напрямок мислення привів до ідеї «третього сектору» як вільної категорії організацій, які не є державними чи комерційними підприємствами, але які об'єднані напрямком дій, орієнтованих на цінності і зобов'язання. У політичних колах відкриття «третього сектору» розглядалося як таке, що має декілька можливих цілей: як інша потенційна систему надання послуг; як сфера «приватної» діяльності, на яку уряд може перекласти відповідальність; як арена громадянського суспільства, в якій індивіди можуть організовувати соціальні дії [7, с. 65].

Американський економіст Т. Левітт в 1970-х роках помітив активну появу нових організацій, що вирішували проблеми, які стільки років

ігнорувалися двома іншими секторами (державою та ринком). Ці нові організації він назвав третім сектором. Вони зосереджувалися на справедливому розподілі ресурсів, участі громадськості у визначенні того, що є справедливим, а також на активній участі у вирішенні суспільних проблем.

Роберт Патнем зазначав, що організації третього сектору утворюють особливу категорію асоціаційного життя в громадянському суспільстві. Він вважав, що добровільні асоціації можуть створювати кооперативні соціальні мережі або соціальний капітал, який, сприятиме більш ефективному урядуванню, вищому рівню економічного розвитку. Таким чином визначав організації третього сектору важливим елементом в екосистемах громадянського суспільства [3, с. 30].

Термін «третій сектор» забезпечує аналітичну структуру, за якою можемо характеризувати неурядові організації як організації, засновані на наборі відносно чітких концептуальних відмінностей по відношенню до державних установ і комерційного бізнесу.

1980-і роки ознаменувались початком активних систематичних досліджень аспектів діяльності та ролі неурядових організацій (НУО). Сучасна галузь некомерційних досліджень виникла в США, а потім швидко поширилася в інших країнах, особливо ЄС. Неурядові організації почали цінуватися за їхній потенціал представляти свої громади та налагоджувати зворотний зв'язок з політиками щодо важливих питань державної політики.

Однією з перших проблем, з якою довелося стикатися під час визначення поняття «неурядова організація» – це відсутність узгодженості у використанні цього терміну.

Анна Вакіль у своїй статті відмітила, що у літературі взаємозамінно можуть використовуватись три основні терміни: неурядова організація (НУО), приватна добровільна організація (ПДО) і некомерційна організація (НКО). Проте не слід їх вважати повністю взаємозамінним, адже деякі відмінності все ж таки існують. Горман у першій спробі дати визначення ПДО описав їх як неурядові (приватні), звільнені від податків некомерційні організації, що

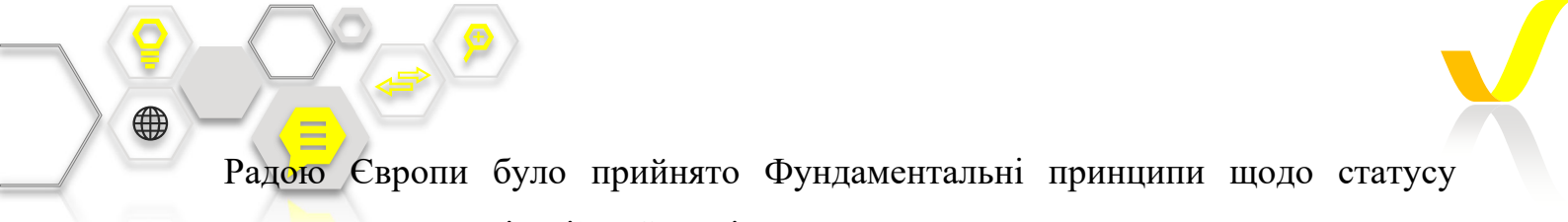
займаються наданням послуг за кордоном з метою допомоги та розвитку. Використання «закордонної» діяльності у визначенні означає, що йдеться виключно про організації, розташовані в розвинутих країнах, і які допомагають країнам третього світу у їх розвитку [10, с. 2058].

Термін неприбуткова організація (НКО) також іноді використовується як взаємозамінна з НУО. Базуючись на критеріях економічності, значущості та пояснювальної сили, Саламон і Ангайер дійшли висновку, що структурне/операційне визначення є найбільш прийнятним, і виокремили п'ять найважливіших характеристик НКО: вони є офіційними, приватними, некомерційними, самоврядними та добровільними. Хоча Саламон і Ангайер визнають, що термін НУО зазвичай трактується багатьма як еквівалент НКО, вони припускають, що НУО насправді представляють собою підгрупу тих НКО, які «залучені в економічний і соціальний розвиток. Проте, характер зв'язку між двома поняттями потребує подальших досліджень [9].

Горденкер і Вайс у 1995 році описали НУО як приватні, самоврядні, офіційні та некомерційні, виключивши аспект добровільності, обґрунтувавши це зростаючою професіоналізацією сектору НУО. В основі концепції сектору НУО лежить приватний (тобто не пов'язаний з урядом, самоврядний або автономно керований) характер НУО. Однак із цих понять виникли дві дискусії. Одна полягає в тому, наскільки НУО діють від імені або представляють громадянське суспільство, інша – відносини між НУО та державою [10, с. 2059].

24 квітня 1986 року було прийнято Європейську Конвенцію «Про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій і про бажаність збільшення кількості її договірних сторін» [11]. В такий спосіб Радою Європи було визначено правовий статус міжнародних НУО.

Після ретельних обговорень, серії міжнародних зустрічей та регіональних конференцій, які проходили в період з 1996 по 1998 роки щодо правового положення неурядових організацій в цілому, 5 липня 2002 року

Радою Європи було прийнято Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі.

У пункті 1 Фундаментальних принципів було наведено визначення терміну «неурядова організація» – «НУО є, по суті, добровільними самоврядними організаціями і саме тому не підлягають управлінню з боку органів державної влади. Терміни, якими їх звичайно описують у національному праві, можуть варіювати, однак вони охоплюють асоціації, благодійні заклади, фонди, некомерційні корпорації, товариства і довірчу власність в управлінні. Вони не включають організації, що діють як політичні партії» [12].

У 2007 році Комітет міністрів держав-членів Ради Європи прийняв Рекомендацію CM/Rec(2007)14, яка концептуально визначила правовий статус неурядових організацій в Європі та мала на меті формування уніфікованих стандартів та визначення процесів формування, управління, підзвітності, порядку прийняття рішень тощо. Також у пункті 1 CM/Rec(2007)14 НУО були визначені як «добровільні самоврядні об'єднання або організації, створені для здійснення по суті некомерційних завдань їх засновників або членів. До них не входять політичні партії» [13].

Таким чином, на основі аналізу Фундаментальних принципів та Рекомендації CM/Rec(2007)14 Ради Європи можна виділити наступні ознаки неурядових організацій, а саме: добровільність, самоврядність, некомерційність, незалежність від держави та інституціоналізованість.

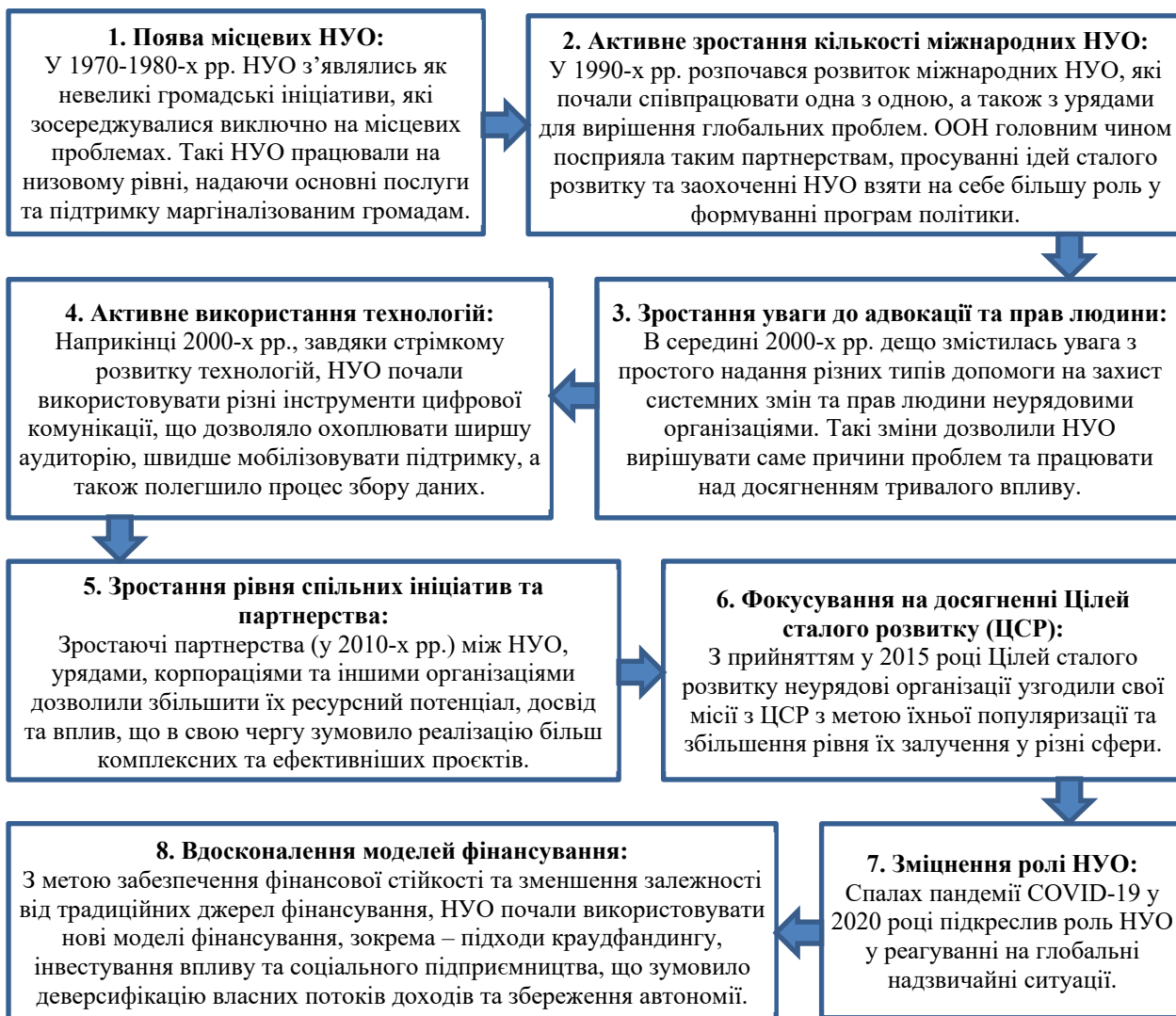
За останні 20 років некомерційний сектор зазнавав суттєвих змін як в управлінні так і в політиці діяльності, а також стикався з рядом викликів. Так, з початком 2000-х років відбулося розширення спектру реформ у некомерційному секторі, особливо щодо ролі, яку НУО та НКО відіграють у наданні послуг [14].

Економічна криза 2008-2010 рр. мала глибокі наслідки для державних і приватних донорів. У США і Британії криза спричинила хвилю скорочень фінансування, що змусило багато НУО скоротити послуги через зменшення

фінансування. Нині НУО стикаються зі зростаючими вимогами до підзвітності та її прозорості щодо діяльності. Скорочення фінансування часто спонукає НУО об'єднуватися в коаліції та асоціації, щоб впливати на державну політику. На рисунку 1 зображено еволюційний розвиток НУО через призму особливостей їхньої діяльності, позиціонування та зміни політики управління.

Рисунок 1

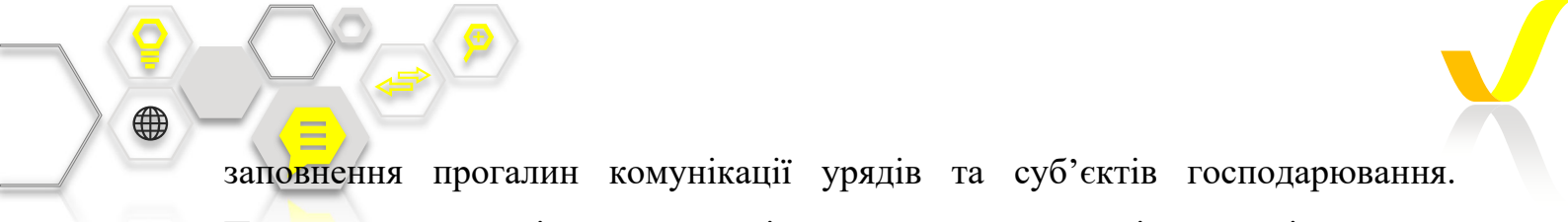
Еволюційний розвиток неурядових організацій (НУО)

Джерело: розроблено автором

За останні 20 років розмір некомерційного сектора значно зріс у світі, хоча існують відмінності у важливості і характері сектора в різних країнах.

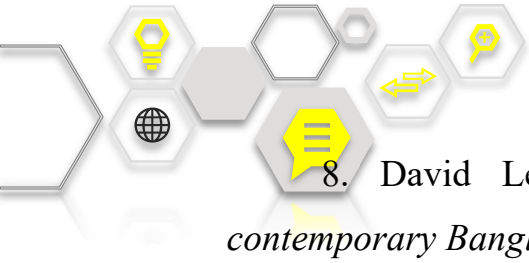
Висновки. Отже, можна зробити висновок, що поява неурядового сектору була зумовлена необхідністю вирішення суспільних проблем та

заповнення прогалин комунікації урядів та суб'єктів господарювання. Протягом десятиліть, коли світ стикався з дедалі складнішими та взаємопов'язаними проблемами, роль неурядових організацій поступово розширювалася та диверсифікувалася, перетворюючись із локалізованих ініціатив у величезну кількість глобальних мереж, які на сьогоднішній день мають значний вплив на міжнародній арені. Пройшовши довгий шлях трансформації, сучасний розвиток неурядового сектору характеризується його інституціоналізацією та професіоналізмом, який проявляється в нових підходах до стратегічного управління, складних, проте ефективніших методах залучення коштів і проведення кампаній, а також у використанні технологій для підвищення охоплення та ефективності.

Список використаних джерел

1. DeWiel, B. A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx. Past Imperfect. Vol. 6, 1997. pp.3-42.
2. Pampa Mukherjee. Comparative Politics. *Section 7: The Concept of Civil Society: Emergence and Revival* ULR: <https://ebooks.inflibnet.ac.in/psp03/chapter/the-concept-of-civil-society-emergence-and-revival/> (дата звернення 03.07.2024)
3. Michael Edward (ed): The Oxford handbook of civil society. Oxford University Pres. New York, 2011. 532 pp.
4. Чувардинський О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція. Політичний менеджмент, 2006. № 3 (18). С. 69-75.
5. Marx, K. and Engels, F. (1845-1846) The German Ideology. In: Marx-Engels, Collected Works, Vol. 5, Lawrence & Wishart, London. 684 p.
6. Anheier, Helmut K., Nonprofit organizations: theory, management, policy. London: Routledge, 2005. pp. 465.
7. David Lewis, The Management of Non-Governmental Development Organizations. London: Routledge, 2001. pp. 239.

8. David Lewis, NGOs and civil society. *Routledge handbook of contemporary Bangladesh*. London, UK: Routledge, 2015
9. Salamon L. M., & Anheier H. K. (1997) *Defining the Non-profit Sector: a cross-national analysis*. Manchester: Manchester University Press. 526 p.
10. Anna C. Vakil. *Confronting the Classification Problem: Toward a Taxonomy of NGOs*. *World Development*, Vol. 25, №12, 1997. pp. 2057-2070.
11. European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organizations, Council of Europe URL: <https://rm.coe.int/168007a67c> (дата звернення 12.07.2024)
12. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі (Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи), Страсбург, 05 липня 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_209 (дата звернення 13.07.2024)
13. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі CM/REC(2007)14 від 10 жовтня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937 (дата звернення 15.07.2024)
14. Inger Ulleberg. *The role and impact of NGOs in capacity development: from replacing the state to reinvigorating education*. International Institute for Educational Planning, Paris, France. 2009. pp. 51.
15. Кондратенко О. Взаємовідносини влади та неурядових організацій в Україні: витоки та сучасний стан. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки*. Випуск 3 (69), 2023
16. Новакова О. В. Роль неурядових організацій в реалізації концепції сталого розвитку. *Політологічні записки*. 2013. № 7. С. 11–28.
17. Шуміло О. М., Кравчук Н. Ю. Роль неурядових організацій в становленні та розвитку правозахисного руху: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О. О., 2018. 227 с.